

Dagmar Petříková¹

MEDZINÁRODNÝ KONTEXT PARTICIPÁCIE VEREJNOSTI V UDRŽATEĽNOM SÍDELNOM ROZVOJI

INTERNATIONAL CONTEXT OF PUBLIC PARTICIPATION IN SUSTAINABLE SETTLEMENT DEVELOPMENT

Udržateľný rozvoj sídiel, ktorý je neoddeliteľnou súčasťou udržateľného rozvoja spoločnosti nie je možné dosiahnuť bez aktívnej participácie občanov vo všetkých fázach a polohách jeho zabezpečenia, od procesov plánovania rozvoja až po procesy každodenných životných aktivít v sídle. Osobitné postavenie pritom zohráva účasť verejnosti v plánovacích procesoch, keďže práve tu sa tvoria východiská pre zdieľanie a aktívnu podporu stratégií udržateľného rozvoja sídla zo strany verejnosti. Preto zásadným posunom v metodike plánovania sídelného rozvoja musí byť posun od direktívneho k participatívne plánovaniu. ([1], s. 93)

Problematika participácie verejnosti sa stáva dominujúcou aj v medzinárodných súvislostiach. Do popredia ju posúvajú medzinárodné dokumenty “**Dohovor EHK OSN o prístupe k informáciám, účasti verejnosti na rozhodovacom procese a prístupe k spravodlivosti v záležitostiach životného prostredia (tzv. Dohovor z Aarhusu)**” (Aarhus Convention: 1998), ktorý bol podpísaný predstaviteľmi 35 európskych vlád a Európskej únie v roku 1998 a následne vydanéj „**Smernica Európskeho spoločenstva č. 35/2003 o účasti verejnosti na tvorbe určitých plánov, koncepcií a programov týkajúcich sa životného prostredia**“ (Directive 2003/35/EC), ktorá kodifikuje zásady Aarhuského dohovoru.

Tieto dokumenty sú dôležitým nástrojom na posilnenie občianskych práv v oblasti rozhodovacieho procesu aj v otázkach životného prostredia. Aarhuský dohovor sa týka tiež princípov občianskej spoločnosti, kde má zodpovednosť za vývoj celá spoločnosť. Zásady Aarhuského dohovoru a Smernice ES č. 35/2003 sú od 26. júna 2005 záväzné pre členské štáty EÚ a sú zahrnuté do súboru legislatívy Európskej únie. Participácia občanov sa stala súčasťou **Teritoriálnej agendy EÚ**, ktorá v **Charte z Lipska o trvalej udržateľnosti európskych miest** z roku 2007 zdôrazňuje ako jeden z plánovacích nástrojov „zapájať občanov a iných zainteresovaných aktérov.....k formovaniu budúcej hospodárskej, sociálnej, kultúrnej a ekologickej kvality území“. Cieľom týchto dokumentov je podporiť zodpovednosť a transparentnosť rozhodovania a posilniť participáciu občanov v rozhodovacom procese o životnom prostredí a rozvoji spoločnosti. Súčasne predstavujú akcentáciu tohto procesu zvonku, ktorá prináša nielen vynútenie dôrazu na túto problematiku v domácom prostredí členských štátov EÚ, ale aj potrebnú oporu v medzinárodnom legislatívnom prostredí. ([2], s. 26)

Aarhuský dohovor obsahuje tri hlavné piliere, týkajúce sa procesu participácie:

- a) prístup verejnosti k informáciám o životnom prostredí,
- b) účasť verejnosti na rozhodovacom procese,
- c) prístup verejnosti k spravodlivosti vo veciach životného prostredia.

Prvý pilier deklaruje právo verejnosti na informovanosť v otázkach životného prostredia a na prístup verejnosti k informáciám. Jeho účelom je zabezpečiť, aby mala verejnosť čo najjednoduchší a rýchly prístup k dôležitým informáciám o životnom prostredí

¹ Doc. PhDr. Dagmar Petříková, PhD., Ústav manažmentu STU v Bratislave, Vazovova 5, 812 43 Bratislava

s možnosťou pochopiť, čo sa v životnom prostredí okolo nej deje a aktívne so znalosťou vecí sa zúčastňovať na starostlivosti a rozhodovaní v záležitostiach životného prostredia.

Druhý pilier pojednáva o participácii verejnosti na rozhodovaní. Zavádza také systémy rozhodovania, ktoré umožňujú aktívnu a zmysluplnú participáciu verejnosti v čase, keď sú ešte otvorené všetky možnosti. Rozširuje proces participácie od konkrétnych navrhovaných projektov aj na tvorbu plánov, stratégií a programov a tiež na prípravu všeobecne záväzných právnych predpisov², ktoré môžu mať významný vplyv na životné prostredie.

Tretí pilier sa dotýka prístupu k spravodlivosti vo veciach životného prostredia a vytvára garancie na to, aby každý, koho environmentálne práva boli porušené, mal možnosť odvolania a spravodlivého posúdenia nezávislými orgánmi, pričom opravné prostriedky sa najprv musia vyčerpať na národnej úrovni a až potom je možné dovolávať sa spravodlivosti na európskej úrovni.

Aarhuský dohovor taktiež ustanovuje určité konkrétne minimálne požiadavky či princípy pre občiansku participáciu, najmä pokiaľ ide o kvalifikovaný a účinný oznam, primerané informácie, adekvátne postupy (najmä včasnosť, účinnosť, primeranosť, spoľahlivosť a transparentnosť), pretože „očakávania jednotlivca ohľadne spoľahlivosti a transparentnosti zostávajú v tejto komplexnej spoločnosti nenaplnené“. (Dienel 2008: 23) Vyžaduje sa teda primerané zohľadnenie výsledkov účasti verejnosti, a to aj pokiaľ ide o verejnosť dotknutej strany pri cezhraničných vplyvoch.

V každej spoločnosti sa miera reálnej participácie hodnotí inými kritériami, ktoré nesledujú len kvantitatívny ukazovateľ čím vyššej účasti obyvateľov. Vychádza sa z toho, že ak občania nepovažujú za potrebné vstúpiť do riešenia istých sídelných problémov, znamená to ich súhlas s daným riešením. Iný hodnotiaci prístup k participatívnym vstupom občanov bol zaznamenaný pri analýze fungovania lokálnej demokracie v Japonsku, kde sa od občanov očakáva v prípade potreby istá miera akceptácie rozhodnutí samosprávy a v SRN, kde sa stretý rôznych sídelných záujmov riešia na úrovni zainteresovaných subjektov: občianskych a záujmových združení, hospodárskych, spoločensko-kultúrnych a iných subjektov. Samosprávne orgány sú tu v polohe ratifikovania konečného rozhodnutia. V dlhodobom kontinuálnom vývoji komunálnej politiky sa v Nemecku vytvorili participačné mechanizmy, ktoré sú občanom všeobecne známe a predstavujú už zažitú formu participačného správania.

Medzinárodný výskumný projekt Ecocity

K zaujímavým a úspešným pokusom v oblasti participácie občanov patrí medzinárodný výskumný projekt 5RP „Udržateľný rozvoj mesta podporovaný vhodnou dopravnou infraštruktúrou“, s akronymom Ecocity, ktorý mal za cieľ aplikovať vypracovanú metodiku návrhu priestorového plánu vybraného územia v 7 prípadových štúdiách v európskych mestách (Tampere, Bad Ischl, Gyoer, Tuebingen, Barcelona, Umbertide, Trnava), kde sme sa v interdisciplinárnom tíme riešiteľov projektu Ecocity pokúsili v našich podmienkach sklbiť návrh priestorového usporiadania s paralelne prebiehajúcim procesom participácie obyvateľov³. K hlavným cieľom projektu patrilo zvýšiť participáciu občanov Trnavy na riešení predmetného územia Staré mesto – Sever.

² Na základe tejto požiadavky, ktorú obsahuje aj vyššie uvedená Smernica 2003/35/EC bola do novely Zákona o obecnom zriadení č. 369/2004 Z.z. zavedená možnosť verejnosti vstupovať aj do procesu prípravy návrhov všeobecne záväzných nariadení (VZN).

³ Projekt participácie obyvateľov Trnavy v rámci projektu EÚ EVK4-CT-2001-00056 Urban Development towards Appropriate Structures for Sustainable Transport, acronym: Ecocity bol realizovaný v rokoch 2002-2003 v zložení tímu: J. Pašiak,, D. Petriková, M. Strussová

Koncepcia participácie bola pripravená tak, aby mohla plniť predpokladané základné ciele:

- posilniť identifikáciu sa obyvateľov s mestom Trnava,
- implementovať získané poznatky do plánovacích a rozhodovacích procesov formou odporúčaní pre aktualizáciu územného plánu centrálnej mestskej zóny s prihliadanim na časť Staré mesto – Sever,
- overiť možnosti aplikácie teoretických poznatkov, metodológie, formálnych a neformálnych nástrojov participácie verejnosti v rozhodovacích a plánovacích procesoch sídelného rozvoja v špecifických podmienkach SR,
- prispieť k zovšeobecneniu poznatkov a rozpracovaniu metodiky participácie verejnosti na rozhodovacích procesoch spojených s územným plánovaním a zlepšovaním kvality života v meste.

K priaznivým predpokladom realizácie participatívneho prístupu v Trnave patrili fenomény, ktoré sú charakteristické pre spoločenstvo mesta Trnavy: silný lokálpatriotizmus založený na kultúrnych a historických hodnotách mesta, dobrá klubová organizovanosť športovej činnosti a aktívni športovní fanúšikovia, historická tradícia „mesta vzdelanosti“. Trnava patrí k slovenským mestám, u ktorých bol demografický a urbanistický rast v rokoch 1961-2001 intenzívny. Priemerný ročný rast počtu obyvateľov v tomto období bol 2,64 % (za 40 rokov sa skoro zdvojnásobil) a podstatne zmenil sociálny charakter spoločenstva mesta. Tieto zmeny vníma najmä staršia generácia Trnavčanov s určitou nostalgiou na vtedy existujúce spoločenské vzťahy (susedské), neanonymitu spoločenstva a mestský spoločenský život s charakteristickým korzom, intenzívnym spoločenským, kultúrnym, spolkovým, športovým životom. V ostatnom desaťročí tieto sociálne zmeny podstatne ovplyvnil rozvoj vysokých škôl v Trnave, postavenie Trnavy ako sídla samosprávneho kraja a Trnavy spojenej s rozvojom automobilového priemyslu v meste. Mesto tak nadobúda charakter, ktorý ovplyvňuje životný štýl spoločenstva mesta. Dochádza k zmenám sociálnej, zamestnaneckej a vzdelanostnej štruktúry mestského spoločenstva, jeho hodnôt a životného štýlu. Proces týchto zmien pokračuje a cítiť, že spoločenstvo sa snaží v týchto zmenách udržať a zveľadiť svoje duchovné, kultúrne a spoločenské hodnoty – svoj *genius loci*.

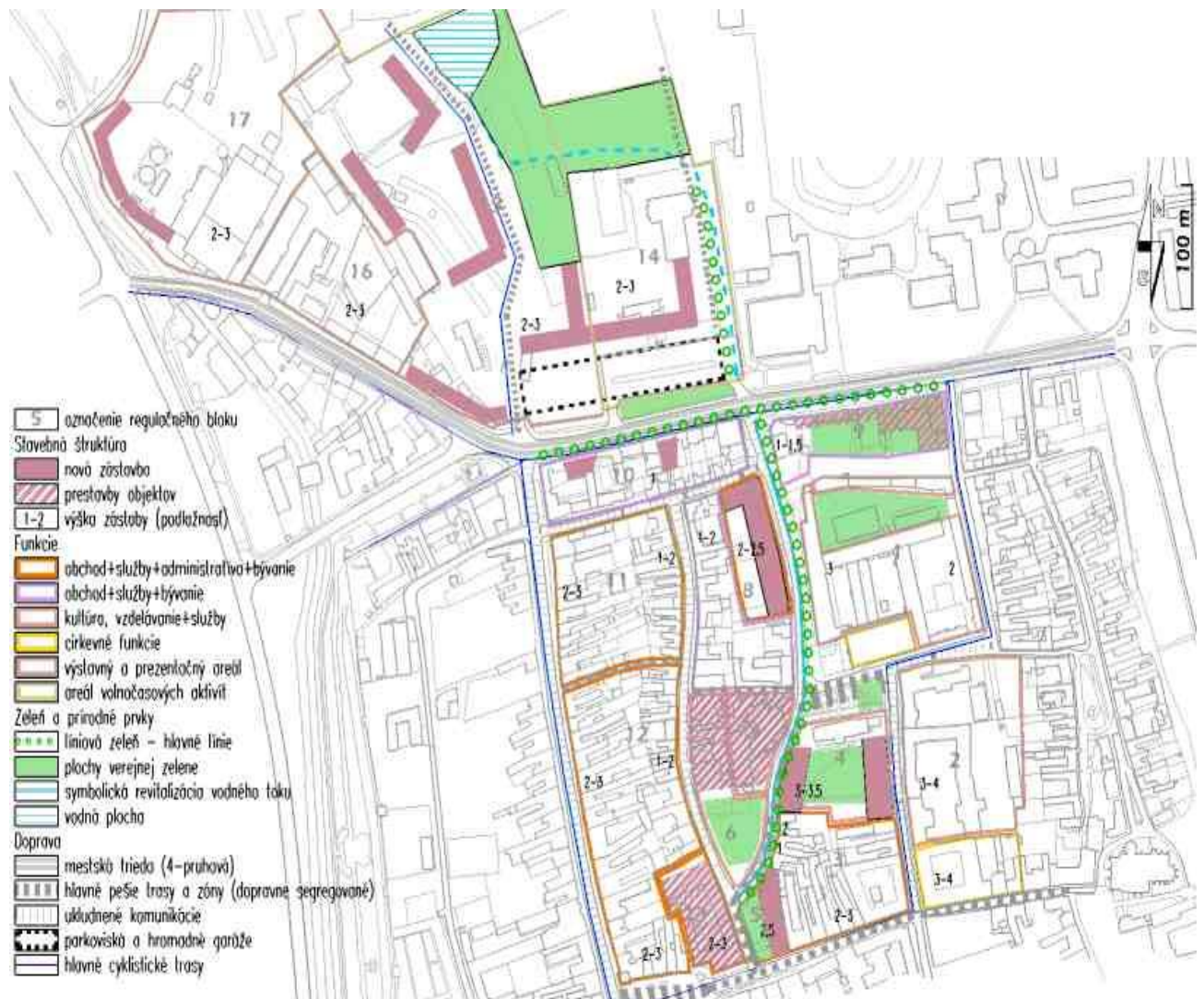
Východiskom pre procesy participácie verejnosti pri tvorbe rozvojových stratégií a plánovacích dokumentov bola identifikácia hodnôt zdieľaných obyvateľstvom. Dominantnou hodnotou, ktorú sme v procese participácie v meste Trnava identifikovali boli hmotné i nehmotné historické hodnoty v meste, ktorých zachovanie a rozvoj vystupovali do popredia pri všetkých navrhovaných zámeroch. Ďalšou identifikovanou hodnotou bolo obnovenie sociálnej klímy mesta a jeho spoločensko-kultúrneho života. K deklarovaným hodnotovým preferenciám patril bezpečný peší pohyb a cyklistická doprava v meste. Hierarchia hodnotových preferencií bola definovaná na základe informácií získaných pomocou štandardizovaných rozhovorov a face-to-face komunikácie s fokusovými skupinami občanov. Následne sa stala východiskom pre spracovanie stratégií udržateľného rozvoja mesta Trnava, ktoré boli predstavené občanom Trnavy na tematických a plánovacích workshopoch, konajúcich sa v priebehu rokov 2002-2003. Pri tvorbe stratégií bol použitý inovatívny prístup založený na definovaní limitného strategického poľa, ktoré bolo vymedzené práve na základe identifikovanej hierarchie zdieľaných hodnotových preferencií. Toto limitné strategické pole určovalo flexibilný rámec pre definovanie variantných a alternatívnych stratégií reagujúc na dynamiku rámcových podmienok bez straty zreteľa na základné hodnoty zdieľané verejnosťou. Limitné strategické pole sa za aktívnej účasti verejnosti pretavilo do štyroch základných scenárov rozvoja:

- a) scenára autentického (konzervačno-dekoncentračného), zachovania, návratu historického obrazu mesta s minimálnymi požiadavkami na intenzifikáciu dnešného

rozvoja (aj za cenu zníženia intenzity využitia územia zrušením negatívnych vplyvov moderny),

- b) scenára adaptačného (konzervačno-koncentračného) ochrany dochovaného obrazu mesta zachovaním či obnovou hodnôt minulosti, uplatnenie adekvátnej miery intenzifikácie rozvoja územia s rešpektovaním jeho pôvodného charakteru a so zdôraznením ekologických hodnôt v novo využitých lokalitách,
- c) scenára balančného (reštrukturalizačno-dekoncentračného) funkčnej reštrukturalizácie s dôrazom na rovnovážne prepojenie minulosti so súčasnosťou, podporujúci zachovanie identických častí mesta aj s možnosťou zníženia využitia územia,
- d) scenára inovačného (reštrukturalizačno-koncentračného) funkčnej reštrukturalizácie s dôrazom na rovnovážne prepojenie minulosti so súčasnosťou, podporujúci zachovanie identických častí mesta s cieľom rozvoja centrotvorných aktivít v území.

Cieľom workshopov bolo vyvolaním diskusie a umožnením vyjadrenia názorov zapojiť bezprostredne zainteresovanú verejnosť do aktívneho spolupodieľania sa na formulovaní možných rozvojových stratégií, na formulovaní a hodnotení variantných scenárov budúceho vývoja a následne na hodnotení spracovaných alternatívnych návrhov riešenia časti Staré mesto - Sever. Výsledkom tohto interaktívneho procesu bolo rozpracovanie návrhu adaptačného scenáru rozvoja, ktorý bol predstavený a rozdiskutovaný na verejnom vypočutí v Trnave a bol zapracovaný do výsledného návrhu Ecocity Trnava. ([3], s. 71).

Obr. č. 1: Návrh konceptu Ecocity v Trnave, Staré mesto

Z hľadiska procesnosti občianskej participácie sa podarilo rozvinúť partnerské kontakty medzi verejnosťou Trnavy, miestnou štátnou správou a samosprávou, potencionálnymi investormi, záujmovými združeniami, ako Klub priateľov Trnavy a MVO Ekosofia – stredisko environmentálnej výchovy v meste Trnava a mestskou knižnica Juraja Fándlyho.

Podarilo sa založiť a udržať fokusové skupiny občanov, dosiahnuť zainteresovanosť občanov mesta, vytvoriť vzájomnú dôveru zúčastnených subjektov v priebehu celého procesu a tiež zvýšiť úroveň informovanosti o riešení udržateľného rozvoja časti mesta Trnava, Staré mesto – Sever, z hľadiska dopravného napojenia a funkčného využitia. Proces participácie verejnosti využili aj ostatné prípadové štúdie projektu Ecocity, ktoré realizovali podľa špecifik jednotlivých krajín a modelových území, ktoré boli vybraté na realizáciu a stal sa súčasťou metodiky návrhu priestorového plánu pre časť mesta, ktorá spĺňa požiadavky na Ecocity.

Medzinárodný aplikačný projekt INTERREG

Podobným spôsobom postupovala aj nezisková organizácia Regionálne environmentálne centrum pre krajiny strednej a východnej Európy (REC), ktorá koordinovala projekt obnovy historického parku v MČ Bratislava – Rusovce pod názvom "Rozvoj partnerstva v oblasti životného prostredia a turistiky Rusovce – Bruck" v rámci programu INTERREG IIIA v priebehu roku 2003-2004. V roku 2002 bolo založené Občianske združenie Natura Rusovce, ktoré na projekte spolupracovalo a postavilo celý projekt na zapojení verejnosti do využitia a ochrany priestoru parku, na zabezpečení participatívneho plánovania a koordinácii celého procesu participácie.. Prostredníctvom zapojenia občanov do vízie o možnom riešení parku a priameho zapojenia ľudí do plánovania nových funkcií a priestorov využitia parku (kultúrne aktivity na úvodné predstavenie projektu, detské aktivity založené na spolupráci s miestnou základnou školou, verejné vypočutie a prerokovanie, plánovací víkend s deťmi, učiteľmi a rodičmi priamo v areáli rusovského parku) podnietili nielen starostlivosť o rusovský park, ale aj budovanie partnerských vzťahov v komunite. Spustili tiež webstránku www.rusovskypark.sk, ktorej cieľom bolo informovanie širšej verejnosti jednak o parku a jednak o procese tvorby projektu parku. Zároveň to bol nástroj obojstrannej komunikácie a aktivizácie verejnosti a možnosti zapojiť sa do participatívneho plánovania aj na diaľku. Projekt bol veľmi úspešný a jeho výsledný návrh je štúdiom obnovy historického parku v MČ Bratislava-Rusovce, ktorá vznikla aj za pomoci občanov. Je spracovaná veľmi kvalitne, čo ocenili aj odborníci, ktorí sa zúčastnili na záverečnom verejnom vypočutí.

Oba tieto prístupy sú súčasťou nového trendu v oblasti využívania interaktívnych metód v priestorovom/územnom plánovaní, ktorý stavia na efektívnosti spätnej väzby. Zatiaľ takéto metódy nie sú súčasťou našej plánovacej kultúry, ktorú v porovnaní s inými plánovacími kultúrami charakterizuje aj chýbajúca interdisciplinarita, nízka flexibilita (najmä čo sa týka exekutívnych časových rámcov) a aj istá skepsa a odstup sprevádzajúce profesiu plánovača v našich podmienkach“ ([4], s. 80). Aj plánovacia kultúra každej krajiny vytvára neformálny rámec pre rozvoj občianskej participácie a prispieva k ochote obyvateľov angažovať sa v procesoch sídelného rozvoja, pretože všetky jej prvky sú pevne zakotvené v myslení ľudí a spôsoboch uvažovania a konania v štruktúrovaných postupoch v rámci sídelného rozvoja.

Záver

Občianska participácia v procese udržateľného rozvoja sídiel prináša mnohé výhody, ku ktorým patrí najmä včasné informovanie a zainteresovanie občanov do riešenia problémov rozvoja, kreovanie postojov dotknutých subjektov k strategickým zámerom a dosahovanie konsenzu pri výbere alternatívnych postupov, ktoré redukujú vznik konfliktných situácií. Okrem výhod sprevádzajú tento proces aj určité ťažkosti, tým že sa predlžuje rozhodovací proces vzhľadom na nutnú časovú rezervu pre umožnenie účinných a včasných postupov občanov, ktorá je však neporovnateľne kratšia než následné riešenie sporov a konfliktov.

Určitým otáznikom zostáva, či sú všetky názory, postoje, záujmy a pripomienky, ktoré sa objavili v procese participácie reprezentatívnymi názormi za celú komunitu alebo, či reprezentujú len úzke záujmové skupiny a aká je úloha MVO v tomto procese. V regiónoch so silnou tradíciou zainteresovania MVO existuje už väčšia skúsenosť s procesom participácie a vyšší stupeň zainteresovania verejnosti.

Významným faktorom pre implementáciu procesu participácie je aj čas, pretože efektívnosť procesu participácie je determinovaná nielen finančnými a personálnymi nárokmi,

ale aj časovými nárokmi. Je preto potrebné ďalej skúmať možnosti minimálnych časových nárokov implementácie občianskej participácie priamo do procesov plánovania a tvorby stratégií, ktoré sú neraz samostatne legislatívne upravené.

Do procesu participácie často vstupujú sprostredkovateľské subjekty. Situácia v krajinách Európy sa dosť líši pri využívaní sprostredkovateľských organizácií v procese participácie a v type a zameraní organizácií, ktoré majú vedenie takéhoto procesu vo svojej náplni. Existujú už určité skúsenosti s ich činnosťou a dôkazy o tom, že zapojenie takýchto organizácií je v priamej korelácii s intenzitou procesu participácie, ale je potrebné objasniť, aký je správny prístup a postup takejto sprostredkovateľskej organizácie, ktorej úlohou je facilitovať, ale nie manipulovať proces participácie.

Ak zhrnieme nedostatky občianskej participácie a porovnáme ich s požiadavkami uvádzanými v medzinárodných dokumentoch a štandardmi praxe participácie v krajinách EÚ, tak nie vždy sú vyššie uvádzané práva verejnosti adekvátne naplnené. Napriek tomu, že slovenská legislatíva upravuje povinnosti verejnej správy v oblasti občianskej participácie nadštandardne, v porovnaní s praxou v zahraničí, ukazuje sa, že samotné legislatívne ošetrenie tejto problematiky nie je pre jej efektívnosť dostatočné. Predovšetkým, informovanosť nie je dostatočne adresná a informačné kanály nie sú vytvorené ako spoľahlivé cesty informácií k občanovi. Keďže verejná správa nemá záujem občanov aktívne zainteresovať do procesov rozhodovania a občan nemá k dispozícii relevantné overené informácie, veľmi často sklzáva proces participácie do polohy formálneho naplnenia zákonom definovaných povinností. V rámci práva na spravodlivosť sa často zanedbáva zohľadnenie výsledkov participácie do vlastných rozhodnutí, zo strany nositeľov rozhodovacích právomocí, čím sa degraduje motivácia občanov aktívne vstupovať do tohto procesu.

Participácia verejnosti sa postupne stáva súčasťou spravovania miest a obcí a aj súčasťou kultúrnej úrovne priestorového plánovania. Ohnisko záujmov verejnosti by sa malo presunúť z pozície negativizmu, kritiky a opozície do pozitívnej roviny spolupráce tak, aby navrhované sociálne programy a fyzické štruktúry vychádzali zo spoločnej vôle občanov a zodpovedali demokratickému spôsobu riadenia. Participácia občanov má najväčší význam a prínos vtedy, keď začína už v ranných fázach tvorby predstáv a dokumentov o rozvoji územia. Pre túto činnosť sú potrebné zvláštne zručnosti a medzi pracovníkmi štátnej správy a samosprávy, ako aj medzi územnými plánovačmi takáto schopnosť a zručnosť doteraz nepatrila k ich štandardnému vybaveniu pre výkon profesie. Tu majú svoje miesto sociologické výskumy verejnej mienky o smerovaní a prioritách rozvoja, ktoré sú veľmi dôležité pri formulovaní vízií udržateľného rozvoja sídiel. Svoje miesto tu má tiež nielen vzdelávanie a osveta, ale aj vývoj metód a štandardizácia procesov participácie, ku ktorým môže významnou mierou prispieť výskum v sociológii.

LITERATÚRA

- [1] Finka, M., Petříková, D., 2002: Dosahovanie sociálnej rovnosti efektívnou politikou a nástrojmi priestorového plánovania, In: Petříková, D. (ed.): Priestorové plánovanie, etika a náboženstvo II., Road, Bratislava, s. 83-97
- [2] Diemel, P.C., 2008: Plánovací buňka. Občan jako šance., Nakladatelství Marek Belza, Krásna Lípa, ISBN 978-80-87116-05-0, 286 s.
- [3] Ecocity Book I, 2005: A better place to live. (Gaffron, P., Huismans, G., Skala, F., eds.), ISBN 3-200-00421-5, 105 s.
- [4] Jaško, M., 2008 : Plánovacia kultúra ako súčasť manažmentu priestorového rozvoja. In: Forum statisticum Slovaca, č. 3, SŠDS Bratislava, str. 77 - 82
- [5] Aarhuský dohovor, 1998: www.ec.europa.eu/environment/aarhus
- [6] Directive 2003/35/EC of the European Parliament and of the Council providing for public participation in respect of the drawing up of certain plans and programmes relating to the environment, Official Journal of the European Union L 156, str. 17-24
- [7] Ecocity Book II, 2005: How To Make it Happen. (Gaffron, P., Huismans, G., Skala, F., eds.), ISBN 978-3-200-01223-3, 82 s.
- [8] Charta z Lipska o trvalej udržateľnosti európskych miest, 2007
<http://www.eukn.org/binaries/eukn/eukn/policy/2007/8/leipzig-charta-adr-sk.pdf>
- [9] Marinetto, M., 2003: Who wants to be an Active Citizen? The Politics and Practice of Community Involvement. In: Sociology, Volume 37, No. 1, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, str.103-120
- [10] Pašiak, J., Petříková, D., Strussová, M., 2003: Projekt participácie obyvateľov Trnavy v rámci projektu Ecocity, rukopis
- [11] Petříková, D., 1999: Sociologické aspekty environmentálneho rozhodovania. In: Sociológia č. 2, ročník 31, ISSN 0049-1225, str. 175-183
- [12] Putnam, R., D., 1993: The Prosperous Community: Social Capital and Public Life", In: The American Prospect, No. 13, str. 1-12
- [13] Putnam, R., D., 1993: Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy. Princeton University Press, Princeton.